

ЭТНОЛИНГВИСТИЧЕН ПОГЛЕД КЪМ ЕДНО СЕМАНТИЧНО ПОЛЕ: - ИЕ. *(S)KEN-

Уте Дукова
Франкфурт на Майн

Цель настоящего изложения осветить на языковом и этнокультурном уровне связь несколько редких диалектных славянских лексем в рамках общего семантического и концептуального поля, которое проявляется в архаических или метафорических значениях, которые отстраняют их семантическую рестрикцию и восстанавливают их первоначальную полисемию.

In this paper I give linguistic and ethnographic evidence for the activity of a semantic and conceptual field in some dialectal Slavic words, either having preserved archaic semantic features or by metaphorization remove their semantic restriction and restore their original polysemy.

Ключови думи: метафора, семантично поле, народна митология и обрядност

Key words: metaphor, semantic field, popular belief and rituals

В настоящото изложение се прави опит да се разкрият семантичните взаимовръзки на група редки диалектни думи, засвидетелствани в географски отдалечени краища на славянския езиков ареал (български, руски, белоруски), като се разглеждат в контекста на народната митология. Формално те са тъждествени с: *ščenę ‘малкото на животно, кутре’ *ščeniti se ‘раждам малки’ (бълг. *щене* ‘кутре’, *щенец* ‘малкото на кучка, вълчица, мечка’, стб. *штена* ,*catulus*‘, хърв. *štène* ‘кутре, малкото на животно’, *ošteniti* = *okotiti*, срхр. *суштен* ‘бременна (за кучка), словен. *ščenè* ‘кутре, прасе’, струс. *щенья*, *щеньць* ‘кутре, малкото на диво животно’, рус. *щенок* ‘кутре’, *щениться* ‘раждам малки’, чеш. *štěně* ‘кутре’, пол. *szczenię* ‘кутре’, горлуж. *ščenjo* ‘кутре, последно роденото дете’), които заедно с *na-čęti ‘започвам’, *za-čęti ‘забременявам’, *čędo ‘дете’ и съответствия в стинд. *kanina* ‘млад’, стгр. *καίνος* ‘нов’, лат. *recens* ‘свеж, млад, нов’, средноирл. *cinim* ‘извирам’, *cano*, *cana* ‘малкото на вълчица’, кимр. *senau* ‘малкото на куче или вълк’ възлизат към индоевропейски корен *(s)ken-, чийто семантичен обхват е определян като ‘появявам се в голямо количество, извирам, започвам, и за малките на животни и деца’ (вж. подробно у Pokorny 1959: 563–564, Vasmer 1958: 448, Skok 1971: 315). В съвременните славянски езици доминиращо е значението ‘кутре’, но съвкупността на славянските форми разкрива като

основен семантичен признак ‘малкото на животно’. Това се потвърждава и от приведения в Хърватския академичен речник (AR) библейски цитат: „Vsi zviri zemaljski se ošćenivahu pod njega kitami (iz njem. Alle Tiere im Felde hatten Junge unter seinen Zweigen. Ezech, 31,6.“

Ще проверим дали следващите лексеми съдържат семантични признаци, съотносими с представеното тук семантично поле.

Бълг. диал. *щене* ‘отцепената ивица на рабоша’ – другата част се казва *майка*. При уреждане на сметката „*майката*“ и „*щенето*“ се съединяват за уверение (Vakarelski/Вакарелски 1974: 484). Съотношението на *щене* като антоним към *майка* показва, че семантичният признак е ‘дете’, а не принадлежността към семейство *Canidae*.

Бълг. диал. *щенец* мн.ч. ‘малки пришки около голяма’ (Геров/Геров 1978). Геров регистрира думата като преносна употреба на *щенец* ‘малкото на кучка, вълчица, мечка’. Предложената от Куркина (1978: 40-41) етимологична връзка с бълг. диал. *щетина*, *щетинка* ‘яма’ от основа **тъщ-* ‘празен’ със семантични успоредици рус. *нарыв* ‘цирей’: *рвать* ‘скъсам’, укр. *скула* ‘цирей’: чеш. *skulina* ‘цепнатина, отвор’ не е вероятна предвид балканските паралели с тъждествена структура: рум. *cățel* ‘кутре’: *căței* ‘малки пришки около по-голяма’ (Tiktin), алб. *këlysh* ‘малкото на кучка, котка, мишка, магарица, зайкиня’: мн.ч. малки пришки, които се образуват около по-голяма’, ‘метастази на злокачествен тумор’, филизи, които излизат от корена’, разклонение на канал’, разклонение на вада’ (Fjalor 1980), вж. Dukova 1996: 7).

Бълг. диал. *щеня се* покрай ‘раждам малки (за кучка, мечка)’ означава и ‘разраствам се (за цирей, пришка)’ (Геров/Геров 1978) и има производните *подщенила се* ‘инфектирала се (за рана)’ (Трънско, вж. Картотека на Български диалектен речник), със структурно-семантичен паралел в белорус. *разщеницьца* ‘разраствам се (за пришки по тялото, особено за лишей)’ (Nosovich/Носович 1984).

Семантичният признак е очевидно ‘разрастване, появяване в голямо количество’. Идентичното на пръв поглед рус. диал. *щентяты* ‘пъпки под езика на болен от бяс (губ. Полтава, Kovalenko/Коваленко 1891: 144) се отклонява от концепта ‘разрастване’, а заедно с бълг. диал. *куче* ‘надебелената жила, която се появявала под езика на човек, ухапан от бясно куче (Врачанско, вж. БЕР 1986: 168), бълг. диал. *бесни кучина* ‘сини пъпки в устата на болен от бяс’ (ЮЗ, Shapkarev/Шапкарев 1894: 325), рум. *căței de turbă*, алб. *qeth* ‘цирей под езика като мнима причина на бяс’ (умалително от *qen* ‘куче’, вж. Meyer 1891: 222) е свързано с антични поверия за болестта бяс (Dukova 1997: 10), за които може да се предположи древно-ориенталски произход: в шумеро-акадско заклинание срещу ухапване от бясно куче е отбелязано, че под езика на ухапания от бясно куче се появяват „кучета“ (van der Toorn 2003: 65).

В руски диалекти са регистрирани съответствия на *щенья се* и производни от него глаголи със следните значения:

рус. диал. *щени́ться* ‘окучвам се’ и ‘глея, разгарям се под пепелта’ (Даль) рус. диал. *ощени́ться* ‘окотвам се’ и ‘оказвам се в голямо количество, разраствам се’ (СРНГ 1990: 101), рус. диал. *расщени́ться* ‘разгарям се с нова сила (за жаравя)’ (Рязан, вж. Шумакова/Чумакова 1984: 220), ‘разотивам се, разпръскам се (за хора)’, ‘ставам по-голям, разраствам се (за село)’, ‘разпространявам се (за болест)’ (SRNG/СРНГ 2000: 333–334). Чумакова в цитираната по-горе работа определя *щени́ться* и *расщени́ться* ‘разгарям се’ като диалектни архаизми и убедително ги извежда от ие. **(s)ken-* ‘раждам, започвам, млад, нов’. В подкрепа на тази етимологична връзка може да се приведе бълг. *млад, нов огън* за ритуалния огън, добит чрез триенето на две сухи дървета. Оказва се, че всички приведени тук глаголи се обединяват от общ семантичен признак ‘появявам се, раждам се, разраствам се’, който точно отразява семантичния спектър, очертан за ие. **(s)ken-* и с това и неговата активност в праславянския.

Концептуалната връзка между малките на животни, огън и кожни заболявания, изразена в разглежданите тук лексеми, от днешното езиково съзнание се възприема като метафорична. За отбелязване е, че тя се повтаря на равнището на народната митология и обредност, където се поставя в причинно-следствена връзка:

Огън : раждане на животни и деца.

Представата за продуциращата сила на огъня е известна в индоевропейската митология. Латинска легенда разказва за забременяване от искра (Ginzburg 1993 : 249). Връзката между огъня и размножаването на животните е особено силно изразена в коледната обредност на Балканите:

Полазникът (първият посетител) на Бъдни вечер трябва да внесе трески, слама и други горивни материали, събрани от двора, да се отправи към огнището, да ги сложи в огъня и да нарече: “Чурр, пилета! Беее, агнета! Муу, теленца!” (Vakarelski/Вакарелски 1974: 597– 598).

Подобни наричания са:

„Колкото искрици, толкова пиленца, шиленца, яренца, теленца, ждробенца, прасенца, пловченца, бибенца, пуйченца, дечица“ (Гергов/Гергов 1976: 172).

„Колико жижака, толико оваца“ (Източна Сърбия, Krauss 1907 :166).

В Косово на Бъдни вечер домакинът със запалена главня обикаля стопанските помещения и градината и нарича:

Vuzmi xixa qet,	Бъдникът пуска искри,
Racim përmot bereqet	Да имаме цялата година плодородие
(Plana 1969: 350).	

В „мръсните дни“ (от Коледа до Водици), наричани в Родопите Пуганците/Буганците, стопаните не изхвърлят от огнището си пепелта – буганска пепел, защото според поверието, ако вълците и буганците (демоните) я оближат, те се размножават още повече (Rodopi/Родопи 1994: 91)

Огън : (кожни) заболявания

Семантичният признак ‘разрастване, бързо разпространяване’ е залегнал в основата на „огнени“ метафори, например *огнище* ‘център на разпространение на нещо, особено за зараза’. Такива метафори с голяма честота се използват за означение на кожни заболявания. Ще приведа само няколко примера: срхр. *жива ватра* ‘кожна болест, мехури’; рус. диал. *огонь* ‘вид кожно заболяване с пъпки по лицето’ (СРНГ 1987: 341), рус. диал. *огневик* ‘вид пришки, цирей’, *огневица* ‘мехури по долната устна, които образуват коричка’ (SRNG/СРНГ 1987: 324), кашуб. *ognipor* ‘пришки по лицето на малки деца (когато бременната е стъпила върху огън или жарава)’ (Sychna 1969: 302), алб. *prush* ‘жарава’ : *prushërim* ‘пришки’.

Както показва примерът от кашубски, според народното поверие контактът с огъня може да причинява пъпки по кожата, затова той е забранен на бременни жени: Бременната не бива да стъкмява огън, за да не „избрихнуват“ на детето червени пъпки (Rodopi/Родопи 1994: 123). Наличието на същото поверие в Родопите и у кашубите свидетелства за архаичния му характер.

Проведеният анализ позволява заключението, че разглежданите тук лексеми отразяват различни компоненти на общо семантично поле – или като диалектни архаизми или като метафори, които реализират потенциалните възможности на това поле. По виждането на Леви-Строс (Lévi-Strauss 1987: 319) по този начин те възстановяват неговата цялост.

REFERENCES / БИБЛИОГРАФИЯ

- AR: *Rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. Zagreb: Jugoslavenska Akademija znanosti i umjetnosti. t. 1–79. 1880–1969.
- BER: *Balgarski etimologičen rečnik*. t.1-. Sofiya: Izdatelstvo na BAN. 1971 -.[БЕР: *Български етимологичен речник*. т. 1-. София: Издателство на БАН. 1971 -.]
- Chumakova, Yu. P. 1986. *Leksika dialekta kak istochnik rekonstruktsii praslavyanskogo slovarya*. – *Etimologiya 1984*. Moskva, 216–224.[Чумакова, Ю. П. 1986. Лексика диалекта как источник реконструкции праславянского словаря. – *Этимология 1984*. Москва, 216–224.]
- Dal', Vl. 1955. *Tolkovyj slovar' zhivogo velikoruskogo yazyka*. Moskva. [Даль, Вл. 1955. *Толковый словарь живого великорусского языка*. Москва.]
- Dukova, U. 1996. Zur Polysemie von slav. * *sceniti*, Junge werfen – glühen – wuchern`с. – *Specimina philologiae slavicae*. Hrsg. von O. Horbatsch, G. Freidhof und P. Kosta.

- Bd. 111. Slavische Sprachwissenschaft und Interdisziplinarität. Hrsg. von G. Freidhof, H. Kuße und F. Schindler. Nr. 3. München: Verlag Otto Sagner, 7–12.
- Dukova, U. 1997. Die Bezeichnungen der Dämonen im Bulgarischen. – *Specimina philologiae slavicae. Bd. 115*. München: Verlag Otto Sagner. 1997.
- Fjalor 1980. *Fjalor i gjuhës së sotme shqipe*. Tiranë: Akademia e shkencave e RPS të Shqipërisë, Instituti i gjuhësisë dhe i letërsisë.
- Gerov, N. 1976, 1978. *Rechnik na balgarskiya ezik*. Fototipno izdanie. T. 2, t. 5. Sofiya: Balgarski pisatel. [Геров, Н. 1976, 1978. *Речник на българския език*. Фототипно издание. Т. 2, т. 5. София: Български писател.]
- Ginzburg, C. 1993. *Hexensabbat. Entzifferung einer nächtlichen Geschichte*. Frankfurt am Main: Fischer Taschenbuchverlag.
- Kovalenko, G. 1891. O narodnoy meditsine v Pereyaslavskom uyezde Poltavskoy gubernii. – *Etnograficheskoye obozreniye*, 3–4, 141–149. [Коваленко, Г. 1891. О народной медицине в Переяславском уезде Полтавской губернии. – *Этнографическое обозрение*, 3–4, 141–149.]
- Krauss, F. 1907. *Slavische Volksforschungen*. Leipzig.
- Kurkina, L.V. 1980. Zametki po bolgarskoy etimologii. – *Etimologiya 1978*. Moskva. [Куркина, Л.В. 1980. Заметки по болгарской этимологии. – *Этимология 1978*. Москва.]
- Lévi-Strauss, C. 1987. *Die eifersüchtige Töpferin*. Nördlingen. Greno.
- Meyer, G. 1891. *Etymologisches Wörterbuch der albanesischen Sprache*. Strassburg: K.J. Trübner.
- Nosovič, D. J. 1984. *Slovar' bělorusskago narěčija. Spb. 1870. Nachdruck und Nachwort in zwei Bänden von G. Freidhof und P. Kosta*. 1. A–O. München: Verlag Otto Sagner.
- Plana 1969. Buzmi. – *Narodno stvaralaštvo. – Folklor*. 29–32. Beograd.
- Pokorny, J. 1959. *Indogermanisches etymologisches Wörterbuch*. Bern.
- Rodopi 1994: *Rodopi. Traditsionna narodna duhovna i sotsialno-normativna kultura*. Sofiya: Etnografski institut s muzeu pri BAN. [Родопи 1994: *Родопи. Традиционна народна духовна и социално-нормативна култура*. София: Етнографски институт с музей при БАН.]
- Skok, P. 1971. *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. T.1. Zagreb: JAZU.
- Shapkarev, K. 1894. Po narodnata meditsina i neynata nomenklatura v Makedoniya. – *Sbornik za narodni umotvoreniya* 10, 321–344. [Шапкарев, К. 1894. По народната медицина и нейната номенклатура в Македония. – *Сборник за народни умотворения* 10, 321–344.]
- Sychta, B. 1969. *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*. Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk: PAN.
- SRNG: *Slovar' russkikh narodnykh govorov*. Sost. F.P. Filin. Moskva. 1- .1965-. [СРНГ: *Словарь русских народных говоров*. Сост. Ф.П. Филин. Москва. 1- .1965-.]
- Tiktin, H. 1903. *Rumänisch-deutsches Wörterbuch*. Bd.1. Bukarest.
- Toorn, van der, K. 2003. *The theology of demons in Mesopotamia and Israel. Popular belief and scholarly speculation. – Die Dämonen*. Tübingen: Mohr Siebeck, 61–83.
- Vakarelski, Hr. 1974. *Etnografiya na Balgariya*. Sofiya: Izdatelstvo nauka i izkustvo. [Вакарелски, Хр. 1974. *Етнография на България*. София: Издателство наука и изкуство.]